

ع. عهتر

مدنیت تاریخدان

برنجی جزء

اسلام مدینیناڭ ظهوری، عربلرنڭ عمارت،
زراعت و طو ر مشلری طوغرو سنده

ناصری:

صباح کتب خانسی

КАЗАНЬ.

Типо-литографія Императорского Университета.

1899г.

I

استقبالىنى ياقطى ايتو ايچون هر قومگه مدنيتلى اولمق لازم ديه
 نېچە بللردن بېرلى بز تاتارلرده سويليمز؛ بو خصوصە ۋەللە نى قدر غېرتىزنى
 صرف ايتىمكەمز؛ بو خصوصە بار قدر ماللارنى صرف ايتوب، بتون
 قىلبرمز ايله بېرولورگه طروشامز؛ نى قدر قىلملارنىڭ عزىز باشلىرىنى
 توكمىكەمز ونوگەچكىز. دىمك كىلەچكەدىكى حقىدلىرىگە باشامكە اولان
 زمانىزنىڭ حقىقى رسمىنى قالدېرەچقىمىز و آلارنىڭ ھەممەسى آستىدە قالاچقىمىز.
 اشەگان اشلىرىمىزدە طوغرى بولسەق رحىملىرىنە، خۇدا يىتىك بولسەق شىلتەلىرىنە
 اوچرايەچقىمىز؛ دھا طوغرىسى ۋە ايلگى كىرەك دىوب قولغە آلورغە طروشقان
 مدنيت آرقاسىدە حقىدلىرىمىزنىڭ استقباللىرىنى چىشەچكىز؛ آچىق ايتوب
 ۋە يىتىكەنكە آلارنىڭ سعادىتىنە ياكە ھەلا كىتىنە سىب بولاچقىمىز؛ مونە بىزنىڭ مدنيت
 دىوب طروشقان ھالىمىزنىڭ درجەسى استقباللىرىمىزنىڭ ايچون نى قدرلى ھالى
 ونى قدر ھىمىنلى ۋە طىبەھى، بو مۇئەللى سعادىتىمىزگە ايروشدورولك ايتوب
 چىشەر ايچون، ايلڭ ھالى مقصود ايتوب طوتقان و آگا ايروشورگە كىرەك
 دىوب طروشقان ۋە ايلگى مدنيتىنى بلورگە كىرەك؛ مدنيت نى نرسە ۋە بز
 بونى ياخشىلاپ بلەمىز ۋە اشمىزنىڭ باروب ترەلە طورغان نۇقتەسى، روسچە
 ۋە ھىتسەك (نوچكە اوپىرەسى) بودر.

ايشتە، شونڭ ايچون بز بو اورنىڭ علم ايلەرنىڭ مدنيت طوغرىسىدە
 فكىرلىرىنى بيان ايتەمز.

مدنیت دىگان سوز لانتىچەدن آلونغان «سىۋىلىزاتسىيە» سوزى ايله
 بردر. (سىۋىس = civis) شەر مەناسىدا؛ (سىۋىلىس = civilis)
 سىۋىس سوزىدىن آلونۇش اسم منسوب اولوب، شەرەھە طورۇچى
 دىگان مەنادەدر.

بو سويلەدىگەز مدنیت سوزىنىڭ لغوى مەناسى بولوب، اصطلاحى
 مەنالىرىنە كىرۈشكەن.

سىۋىلىزاتسىيە = مدنیتنىڭ اصطلاحى مەناسى بوندىن عبارتدۇر: بىرگە
 طورۇب، اوز آرا فاطۇشو آرقاسىدا اولگى سادەلەكنى تاشلاپ، ۋەشىلىكىدىن
 آيرىلۇپ، عمارت و طورەشنى تۈزەتۈپ، ھەر كىمگە حسن مەاملەدە بولۇپ،
 روھنىڭ عالي درجەدە تىرىيەلەنۈۋىنە ھەم فەكرلەرنىڭ آچۇلۇۋىنە «مدنیت =
 سىۋىلىزاتسىيە» دىۋلەدر.

مدنیت دىگان سوزنىڭ بوندىن كىيىن مەنادە بولۇۋى، ھازىرگى
 زاماندىكى استعمالدە آرنى، كۈبى بىر قارارغە كىلۈۋىنە قارايدۇر؛ يۈكسەك،
 انساننىڭ تىرىيەلەنۈۋىنى تەتقىق ايتۇچى عالەملەر قاشىدە مەناسى تۈرلەپچەدر.
 شۇلاي بولسەدە، انساننىڭ تىرىيەلەنۈۋىنى تەكشۈرگەن عالەملەرنىڭ كۈبۈرەگى
 قاشىدە، مدنیت دىگان سوز، آدم بالاسىنىڭ عالي حالەدە بولۇۋى، مەككۈر
 عالەملەرنىڭ قاشىدە عالي دىۋب سەپلەنگەن درجەدە آلغە كىيىنۈۋى دىگان
 مەنادە استعمال ايتۇلەدر.

مدنیت دىگان سوزنىڭ مەناسىنى تەرىق ايتۇپ، آنىڭ درجەسىنى
 تەقىر ايتۇپ، آنىڭ ھەر بىر ھادىئەلەرنى بىلگۈلەۋ، اول طۇۋرۇدە فەكرىنى
 صرف ايتكەن، اجتەھادلەرنى قىلغان عالەملەرنىڭ فىلسفى، تارىخى،
 ۋەنى نەقە نەزەردىن قارالۇرىنە باغلىدۇر.

مدنیت سوزىنە مەنا جەھەتتىن بىك ياقىن، بەغىزىلەر قاشىدە مەرادى دىيە
 اعتبار ايتۇلگەن سوز، لانتىچەدن آلونۇش «كولتۇرە = cultura =
 تىرىيەلەنۈۋى» سوزىدۇر.

کولتوره «کولو» = (۱) colo «فعلندن آلونمشدر؛ colo سوزینک
معناسی بیک کوب ایسه ده، بزگه کبره گی طورمق، فی نرسه گه بولسه ده
چن کولکن طوروشمق معناسیدر. یوفاروده بیان اینولدیگی کبی بعض
عالمیر مدنیت ایله ترقی فی بر معناده یورگزرلر.

نیمسلر کوب وقتده ترقی دیگان سوزنی استعمال ایتدیگی کبی،
فرانسوزلر، آنکلیچانلر کوبسئچه مدنیت دیگان سوزنی قوللانلر.

مشهور ادیب گیردیر مدنیت دیگان سوزنی هیچ بر استعمال اینمایچه
ترقی سوزینی گنه استعمال اینه در. گیردیر جنابلری فاشنده ترقی دیگان
سوز، احاطه اینکان جمعیت ووسطرنک تأثیر ایتووی ایله انساننک
تربیه لنرووی معناسنده در؛ بوندن تیلی اولوگییه معناسی آگلاشولادر.
تیلی اولوگییه عالمه بولغان نرسه لرنک هر بری بره فائده دن حالی توکل
دیوب قاراغان فلسفه فنیدر. ویلگیلم گومبولد جنابلری مدنیت ایله ترقینک
آراسینی بتونلهی آبورادر. ویلگیلم گومبولد جنابلری فاشنده مدنیت،
برقومنک کندی عادتق وباشقه خارجی سبیلری هم داخلی حاللر وکیفینلری
آرقاسنده، انسانیت درجه سینه کیلووی معناسنده اولوب، ترقی دیگان
سوز فنون و صنائهنک آلفه کیتووندن عبارتدر.

بارت جنابلرنک ویتوویزه قاراغانده مدنیت، هر کم اوزاوزینه
خواجه بولو دیمک اولوب، ترقی ایسه، طبیعت قوتلری هم عنصرلری
برله انساننک اداره اینه آلووی دیمکدر؛ اینکچی تورلی ایتوب وینکانده
مدنیت داخلی جهندن، ترقی ایسه، خارجی جهندن آلفه کیتو دیمکدر.
مورگون هم ناپلور جنابلری مدنیتنی ترقی معناسنده استعمال ایتوب،

(۱) بزم عرب علمالرنک بعضیلری فاشنده معتبر اولدیقی کبی،
لاتین عالمیری هر بر اسم وفعالرنک مشتق منه سی فعل ماضی دیور؛
colo فعل ماضیدر.

ترقى طوغروسىدە بولاي دىدەر: انسان حاللىرىنىڭ آلفە كىتوونىدە اوج باصقچ باردى: ۱- ومىشلىك، ۲- بىدىلىك، ۳- مىنىتىدەر. مىنىتىنىڭ بىرىنى درجەسى يازا بلودن باشلاپ عاللىلىكىنىڭ چىگى بوقىدەر. بولارنىڭ ھىرىرىنى اوجەرگە بولوب ترقىنىڭ ظھورى طوغروسىدە غاىت مفصل صورتە بىانات بىرىشىدەر؛ فقط بو رسالەدە، مع التأسف، يازا آلەمىز؛ موفق اولورسەق، مىنىت و ترقىگە عاۋد بىر رسالە يازاچقىمىز.

گىزە، بوكىل ھىم لوۋرونى جىناپلىرى مىنىت اىلە ترقىنى آىروب بىورگىزەلىر.

«ياوروپا مىنىتىنىڭ تارىخى» ھىم «فرانسىيە مىنىتىنىڭ تارىخى» نامىدەكى عالى اثرلىرى اىلە مشھور ادىب محترم گىزە جىناپلىرى «ياوروپا مىنىتىنىڭ تارىخى» نام كىتابىدە مىنىتىنى تەرىقى اىنگانە بو سوزلىرىنى سويلى: مىنىت دىگان سوزدن آلفە كىتو ھىم فىكرلارنىڭ آچىلوو بىنى آڭلارغە تىوشىدەر.

مىنىتىنىڭ اىكى حادىئەسى (فاكتە) سى باردى:

۱- جەمىت حاللىرىنىڭ آلفە كىتو وىدەر.

۲- فىكر و روھانى جەھتلرنىڭ آلفە كىتو وىدەر.

مىنىتىنىڭ اىك عالى طرفى سانالغان بىرىنچى حادىئە اىكىگە بىولونەدەر: دىمىك جەمىت و خصوصى اشلىرنىڭ آلفە كىتووى ھىم انسانىت واجتاعنىڭ عالى لىنو وىدەر.

مىنىتىنىڭ اىكى حادىئەسى دىمىك فىكلرنىڭ و عومومى طور مشلارنىڭ ترقىسى بىرى اىكەنچىسىنە بىيك ياقىن و مىتلازمىدەر.

خارجى حاللىرنىڭ، اشىراكى اشلىرنىڭ ھىم سىياسى جەھتلرنىڭ كامىللىنووى اعتقاد، چىس، اخلاق و فىكرگە باغلىدەر. اگر بونلارنىڭ بىرى ضەيف حالدە بولسە مذكوز اشلىرنىڭ كامىللىنووى مشكلنەدەر.

عمومى اصلاھاتنىڭ مىدانە كىلوو بىنە باش سىبب فىكر اىسەدە، ھىر

اشدە علمسز بر نرسەدە اشلاب بولمیدر؛ فقط فکر بیلگولی بر داورەنڭ ایچنەدە گنە طورماینچە، دینگز لرنی یوزوب، طار طاشلرنی تیشوب چیغوب، هر بیردە اوزین طانوتدورورغە وقبول ایتدورورگە هر کمنی مجبور ایتدەر. یوغاریدە ۴۵ یتولسگان بیاناتلرنڭ هر بری گیزە جنابلری قاشندە مدنیتنڭ نی دن عبارت هم انسانلر تاریخندە فکرنڭ نینداین خدمت آلدیقینی بیک آچق کورگازەدر.

«یاوروپا مدنیتی نڭ تاریخی» نام کتابدە گیزە جنابلری مدنیتنڭ بر طرفینی غنە، دیمک عمومی و سیاسی مناسبتلرنڭ آلفە کیتووی طوغروسندە غنە سویلامشدر.

«فرانسیه مدنیتی نڭ تاریخی» نام کتابدە مدنیتنڭ ایکنچی جهتینی دیمک دینی، اخلاقی، ادبی هم مهارف اشلرینڭ رەتلنووی طوغروسندە سویلیدر.

بولاردن آڭلاشولدیقی اوزرە، گیزە جنابلری مادی ترقیاتنی مدنیت تحتینە کرگزمیدر.

«آنگلیە مدنیتی نڭ تاریخی (۱)» نام کتابیلە مشهور بوکیل جنابلری، مذکور کتابندە ۴۵ یتولدیگی اوزرە، مدنیتدن بیگرە کدە دینی جهتینی آڭلیدر؛ ایشتە بو اصول ایله تاریخ انساننی فنون طبیعیە ایله برلەشدرورگە اچتمەد ایتمشدر.

بوکیل جنابلری مدنیت طوغروسندە بولای دیدر:

مدنیتدن برنجی درجە مقصود بولغان نرسە، تعلیمات روحانیەنی شامل بولغانی حالە، اخلاقی وفکری حرکتلرنڭ آلفە باروویدر. شرق وغرب مدنیتلرنڭ آیورماسینی سویلە گاندە بولای دیدر:

(۱) عمری وفا ایتمەدیکندن، بو کتابنڭ مقدمە سببنی گنە یازا

آلارنڭ آراسنده فرق شول؛ طبیعت یاوروپا بیلرغه قاراغانده، باشقه قوملرده بیک کوب تأثیر اینمشدر. یاوروپاده طبیعتنی آدمگه اطاعت ایندرو فکری غالب بولدیغی کبی، باشقه بیرده آدمنی طبیعتگه اطاعت ایندرو فکری کوچلیدر.

بعض محررلر قاشنده مدنیت همین و محدود بر نرسه بولما اینچه، مهارفی ترقیبندن بر کبسهک دیوب حساب ایتوله در. جمله دن بری فوریه جنابلری مدنیت دیگان نرسه زماننده غی عمومی نظامدن عبارت بولوب، تیز زمانده اوزندن عالی بولاقچی ایسکنچی نظام عمومیهگه یول بیرورگه تیموش دیدر. فوریه جنابلرینڭ سوزینه قاراغانده، مدنیت عالی له نه بارا طورغان نظامنڭ بر باصقچی بولوب، حاضرگی زماننده غی نظام عمومی، آنڭ قاشنده، مدنیتنڭ چبگی بولورلق درجه ده عالی توکلدر.

فاضل محترم ابن خلدون جنابلری، اوزینڭ تاربخنده مدنیتنڭ معناسی، آنڭ نیچک ظاهر بولووی ونی درجه ده بولورغه تیموشلی ایدیکی طوغرو سنده بیک کوب معلومات بیرمشدر؛ آلارنڭ هر بری یاوروپا ادیبلیری قاشنده تقدیر ایتولماسلک درجه ده عالی حساب ایتولمکده در. بز بو اورنده، مع التأسفی، مدنیت معناسی طوغرو سنده غی سوزلرینگنه یازا آلامز؛ باشقه لرینده بلهسی کیلگن علم حریمی بولغان افندیلر ابن خلدون تاربخینه مراجعت ایتسونلر. ابن خلدون جنابلری مدنیت طوغرو سنده بولای دیدر:

اجتماع انسانی، عمران، حضارت، مدنیت بر معناده بولوب، هر اشد عالی درجه ده بولودن عبارتدر. ابن خلدون جنابلرینڭ سوزی، بر جمله گنه بولسه ده، بیک تیره ن واصللی بر سوزدر. بز خلاصه سینیفنه یازدق.

فرید وجدی جنابلری مدنیت طوغرو سنده بولای دیدر: مدنیت مدن سوزندن آئمشدر. مدن ایسه، نچارلقدن یاخشیلقغه چیغو، شهر

اخلاقنڭ گاهللتنوی، ملکه لرنگ نام درجه گه ایرو شووی، چن درجه ده انسانیتلی بولو دیمکدر.

فرید وجدی جنابلرینڭ، مدنیت سوزی حاضر زمانده استعمال ایتوله طورغان سوز دیگانیمه توشونه آلاماق؛ چونکه نیچه یوزلر مقدم بولغان ابن خلدون جنابلرینڭ تاریمخنده مدنیت سوزی حاضرگی زمانده غی معناده استعمال اولمشدر؛ ایسکی حکیملرمزنگ «الانسان مدنی بطبعه» دیگان سوزنده مدنیت حاضرگی معنارف معناده در هم عربلرنگ ایسکی شهرارنده مدنیت لفظی بولوب، حاضرگی معناده در.

«طبایع الاستبداد» نام کتابک ترقی طوغروسنده بولای دیولمشدر؛ حرکت دیگان نرسه، یوغارو کیتو ایله توبان توشو آراسنده قهیله نوب یوری طورغان، مخلوقاتنغی بر عادتدر؛ ترقی دیمک یوغاری طابا، ایکنچی تورلی ایتوب قهیتکانده، ترولوگه وباشه روگه طابا حرکت ایتیمکدر.

ترقینڭ ایکی طرفی بار: بری حیات انسانغه عائد اولدیغی کبی ایکنچیسى روح انسانغه عائددر. ترقینڭ حیات انسانغه عائد بولغان قسمی: جسمه، عاقله و عشیره اشلرنده، علم ایله مالده ترقی ایتودن عبارتدر. دینگه عائد بولغان قسمی هر کمگه معلومدر؛ بو مادهنی تفصیلانده

دین حقنده غایت قیمتلی سوزلرنی سویلامشدر. رغبت اینکان کشیلر مذکور کتابقه مراجعت ایتسونلر. مدنیت ایله دین بری آخری ایله دویشان بولما نیچه، آلا ر بر طوغان بالا کبیدر. دین تاریخی خصوصنده غایت مفصل «تاریخ دین» اسمنده گی کتابنی، یازغان شهسور پروفیسسور اسمیرنوف جنابلری بو خصوصده توبانده گی سوزلرنی ایتهدر: «دینی حسکه فن و فلسفه چمتندن ترقی ایتو هیچ بر فارشی طورمیدر؛ بو ایسه هر کمگه بیلگولی و طالاشسز دلیل ایله ثابتدر. نیوتون، دیکارت، کبپلیر، لینتی، پاسکال، امپیر وباشقه عالملر، فن و فلسفه دن ایڭ عالی درجه ده بولغانلری حالده، غایت دیندار ایدیلر؛ دینی حس ایله قنون عالیهنی

بىر قېتىم جېيە ئالمىشلىرىدىن. شۇنىڭ ئىچىدە، ھەر قېتىم ئالغە بارمىقىمۇ دائىمىي
 ھاياتى كورگازمىكىدە اولان مدنيت، دىنىي ھىسسىيەنى ئايرىۋالغۇسىمۇ ئايرىۋالغۇسىمۇ
 ئوزۇن بىك كۆپ زىيان كىتۈرۈپچۇكىدىن دىۋىپ قەيتۈنى مېلىقەلى سوز
 دىۋىپ ئىتۈگە يارامىدى؛ ئانا دىن دىگان نىرسە، خلىق آراسىنى ئىتقافى غنە
 كىلۋىپ كىرگان نىرسە بولمايچۇ، تېمىيە وداۋمىي ھالىدىن. «ئىشەتە بو سوزلىرى
 مېلىمان بولماغان ئالمىشلىرىنىڭ سوزلىرىدىن. مېلىمان ئالمىشلىرىنىڭ سوزلىرى ئىسە
 ھەر كىمگە مېلىمۇدىر.

يوقارۇدە مەزكۇر ئالمىشلىرىنىڭ سوزلىرىدىن ئاڭلاشۇلدىقى ئوزۇرە، مدنيت
 دىنىسزلىكىدىن وقىياتلىرى غنە قوشۇلۇۋىدىن ئىبارت بولمايچۇ، ھەر بىر مېلىمنىڭ
 ئىلم، ھىنر، تىجارىت و صىنئەتە ئالغە كىتۈۋىنى، ئىقتىسادى و ھىقۇقىي ھالىرىنىڭ
 ياخشىر وۋىنى ھەم دىنىي، ادبىي، سىياسىي و اخلاقىي ئىشلاردا تىرقى ئىتۈۋىنى
 مدنيت دىۋىپ قەيتۈلەدىر.

ئىلم، ھىنر، تىجارىت و صىنئەتە تىرقى ئىتكان، ئالارنىڭ يارداۋمى ئىلە
 تۈرۈملىرىنى تۈزەتكەن، دىنىي، ئىقتىسادىي، ھىقۇقىي و سىياسىي مېسئەللىرىنى
 كەملىك ئاڭلاپ، ئوزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھالىرىنى ئىسلاھ ئىتكان و ئىستىقبالىرىنى
 تەمىن ئىتكان قىلمىش ھىقۇقىي مەنى قىلمىش.

بۇ مەزكۇر نىرسەلەرنىڭ «ئىككى يىردە ئىككى = دورت» دىرچەسىنىڭ اولان
 ئىككى بىر نىرسەلەرنى بىلمەيچۇ، جىزائى سوزلىرى سۈيلا مېلىكە ئىزىز مېلىمنىڭ
 ھالىنى ئىسلاھ و ئىستىقبالىنى تەمىن ئىتمەك مەمكىن تۈگىلىدى؛ مېلىمنىڭ ھالىرىنى
 ھىقۇقىي تۈرۈندە ئىسلاھ ئىتتىك، دەپمۇ تۈرۈملىرى مېلىمنى تۈرۈندە مۇيەنەزغە لازىم
 بولغان و تىمىقەللىرىنى (د) ئىتە يىك دىسەك، ئىسلاھ ئىچۈن كىرەكلى مېسئەللىرىنى
 ياخشىلاپ ئاڭلايىق: «دېمىت قېلىن ئىتھىر» قېلىندىن، بىلمەيچۇ، فىلسەفە
 و ھىكىمەت سانۇمۇزدا قانداق يوقىدى؛ قىتھەر بىر مېسئەللىنى چىنلار بۇق بىلە، تۈرۈم
 ئالمىشلىرىنى كۈتۈپ، مېلىمنى تۈرۈم و سىنئەتە خىدەت ئىتۈدىن يۈز چاۋرىمىدە لاقۇق
 تۈگىلىدى؛ بىلگەنمۇ قىر مېلىمنى بولندە خىدەت ئىتمەك لازىمىدى؛ لىكىن ھەر بىر

اشمزدہ احتیاط لازمدر؛ عالی خادملرنک سوزلرینی یاخشیلاب آکلاب
 بیتماینچہ، آلا ر طوغروسندہ افتراء ویاغانلرغہ قدر بارو مدنیتدن توکلدر.
 اگر بزنگ او یلاغان مدنیت شوشندن عبارت بولماینچہ، ظاہرمزنی اوزگارتو
 ہم خبیث احتشامدن عبارت بولسہ مک یازق اول مدنیتکہ!
 تمدن عظمت فیہ بلیتنا تہرج عنک صار الدموع دما
 دیمکدن باشقہ «نی» دیوب قہیتیک.

مدنیت طوغروسندہ بارلق خدمتلرینی صرف اینکان اسلام ویاوروپا
 عالملرینک کتابلرندن اقتباس ایتوب، بو طوغرودہ بر آ ز نرسہ یازوغہ
 جسارت ایتدک. بو خصوصک یازولاچق رسالہلریم بولم بولوب چیغاققدر؛
 برنجی بولمی عرب مدنیتی یا کہ اسلام مدنیتینک ظہوری، عربلرنک
 عمارت، زراعت طوغروسندہ خدمتلرندن عبارتدر؛ اسلام مدنیتینک حاللری
 ہتدیکن صوگرہ یاوروپا مدنیتلری وحاضرگی حالزدن بحث ایتہچکدر.
 بولارنک ہر برندہ اوزمنک یارطی بورطی فکرمنی صاطماینچہ، اہل علمنک
 سوزلرینی گنہ نقل ایتوگہ طروشاقم. یازولغان مسئلہلر طوغروسندہ
 خطالرینی کورگارگان وخطالغینی اثبات اینکان کشیلرگہ چن قلبمدن تشکر
 ایتارہک، ملتوزنک آراسینہ خطا فکرنک طارالووینی طوقطاقانلری ایچون،
 ملتوز اسمندن رحمت اوقیمز. والسلام علی من اتبع الہدی.

گروه بولارەق، اسلام دینینی قبول ایتەشدر؛ شول یول بولە اسلام دینی بتون یاقەھه طارالمشدر. اسلام دینینک تیز زمانده طارالووی طوغروسندە بولغان بو فکر، نیچە یوز یلر بویچە محاکمە ایتولگان و تاریخ ایله تصدیق ایتولگان، طوغری فکردر.

طبیعی، دین اسلام، باشقە قوملردن ایلوک، اوزینک چیقغان توب اورنی بولغان عربستاندهغی عربلر آراسنده طارالمشدر. اول زمانده عربلر یارطیلای بدوی حاللرنده باشامکده ایدیلر؛ باشقە قوملر کیی، عربلرده اوز آرا طالاشوب، طارطشوب یا شامکده ایدیلر؛ بر قبیلەنک ابکنچی بر قبیلەگە یاردمە ایتوووی ودوست کوزی ایله فاراوی بولای طورسون، بلکه بر برینی هلاک ایتو و آکا زبان کیتورو بولنک ایدی. اسلام دینی ظاهر بولغاچده آلارنک طالاشلرینی وبدوی عادتلرینی قالدروب، آلارنی بر برینه فارداش ایتوب طانوتدی؛ آلارنی طاطولاشدرغاندن صوگره، آلارنک فکەرلرینی یاخشی ومسعود ترکلککە طابا طارانندی؛ آلارنک طبیعی بولغان استمدادلرینک ترقی ایتووینە باش سبب بولدی؛ ترکلککە یوموق کوز ایله قاراشلرینی بتروب، آلارنی بتونلای باشقە بر مسعود یولغە قویدی؛ ایشته شول زماندن آلوب عربلر آراسنده، طورمشقە یاراراق حر وتوبلی بر مدنیت باشلانندی؛ بو مدنیتکە «مدنیت اسلامیه» یاکە «عرب مدنیتی» دیوب ایتولهدر.

اسلامنک ظهوریندن باشلاب اوز آرالرنده اوسه باشلاغان مدنیتینی عربلر ترقی ایتدردیلر؛ علوم، فنون، صنائع وادیاتنک فازانی بولغان قرون وسطی ده عربلر هر کمدن آلدە بولدیلر؛ بو کونده بتون عالمده طارالغان وکوب درجه ترقی ایتدرولگان مدنیتنک برنجی خدمتچیلری بولدیلر؛ حاضرگی زماندهغی مترقی قوملرنک برنجی استاذلری بولدیلر؛ دیمنک ترقی بولنده خدمت ایتدیکلری ایچون برنجی درجه تعظیم ایتولوگە

لايىق بولغان قوملار عربلار. عربلار مەنبەلىرىنى آفرىقە صحىرائىزىدە ياشاگان بىدويلر و تېز تېز آر سېنە قىر طاراندىلر؛ آفرىقە صحىرائىزىدە كورولگان مدنيت اثرلىرى عربلارنىڭ اثرلىرىدىن. اسپانىيە، سېچلىيە، سوريە و باشقە طرفلاردا كورولگان اثرلىرى كېنە عرب اثرلىرىدىن.

قرون وسطى دە مەسلەنلەر ئالىي تېببىيەتنى و كېڭ دائىرەلى ايدىلر؛ آلاز اسلامنىڭ ئالىي قاعدەلىرىنى چىنلار آڭلىلر ايدى؛ آلاز ھەر بىر نەرسە دە، پېغىمبەر چىنلارنىڭ: «حەكىمەت، مەسلەنلارنىڭ يوغالتقان مالىدىر؛ قايدىن تابىسە، شۇندىن آلازغە تېموشلىدىر» دېگان مەبارك سوزلىرىنى ھەر نەرسە دە اورنىك ايتوب طوطالار ايدى. اوزلارنىدە بولماغان ھەر صنائع و علملارنى باشقە قوملاردىن اويىرە نوگە خارلىنىلر ايدى؛ باشقە قوملاردىن بىر آلاز علم استفادە ايتىدىلر؛ گرىكلارنىڭ ھەلاك بولغان فىلسەفە و باشقە فىنلارنى اويىرە نوب، غايەت پارلاق رەوشە ترقى ايتىدىلر. (علوم و فنوندىن بىچ ايتە چىك كېلە چىك چىز لار دە تفصىلا بىيان ايتەرمەن.) ايشىنە بونىڭ آرقاسىدا ئالىي درجە گە ايروشمىشلار دە.

مېنىم فېكرىچە، اسلامنىڭ مەنبەكە فارشى يا توڭل ايدىكىنى بىلوا بىچون مەسلەنلارنىڭ ھاللىرىنە قارامىچە تەلىمات اسلامىيە گە قارارغە كېرەك ايدى؛ چۈنكى بىر قومنىڭ ھاللىرى اوزلىرى نابع بولغان ھەكىملارنىڭ ئالىي يا كە ادنى بولۇشىنى اثبات ايتۇدە كافي توڭلار؛ زانا اوزلىرى نابع بولا طوروبىدە اول ھەكىملارنىڭ ھەقىقەتتىكى آڭلاما و احتمالى باردر؛ مىثلا ھازىرگى زاماندا بىتونلاي دىناتىكە توشكان بىز ئانارلارنىڭ ھاللىرى تەلىمات اسلامىيە ايلە قابل قىياس توڭلار.

اسلام دىنىيە نابع بولوب آڭلاغان قوملارمىز بولوب اثرلىرىنى قالدۇرۇشلر؛ دېمەك اسلامغە تېڭىلاي يا كە بولاي دىوب ھېچمەگە يول قىلماشدر؛ فقط انصافى كوز ايلە مەكۇر اثرلىرى قارارغە غنە كېرەك.

اشنىڭ اصلىنى بىلمايچە قارا اول قېچرورغە بارامى؛ قېچرور بىرلە گنە اش بىسە بارار ايدى، اثبات ايتارگە تېموش بولا شول! ايمىدى، آلازنىڭ كورگەزگان مەنبەلىرىنى بىرەم بىرەم بىيان ايتارگە كروشىك.

III

ایگنچیلک

یہی ٹوستندہ گی اسسی اورنلر جملہ سندن بولغان: مصر، سوربہ، بابل و بعض یبرلر اسلام مملکتینک قول آستندہ ایدیلر؛ ہوالرینک اسسی بولووی ایگون و باشقہ نباتاتنک اوسووینہ یول بیرمی ایدی. ایشتہ شونلقن، عرب حکمدارلری اوزلرینہ کیرہ کلی بولغان نباتاتنی اوسدرو یولنک بیک کوب خدمتلرینی صرف ایتمشلردر؛ ہوندہ بن اسسی اورنلرینی دنیانک ایلگ ہعمور اورنلری درجہ سینہ کیمتور و ایچون، چیکدن طش خدمتنک ضرور ایدی یکی معلومدر. عربلر بو اشدہ کوز یوموب قالمادیلر؛ بلکہ آنی اصلاح ایتو یولینہ کردیلر؛ ناچار یبرلرینی یا گارنو ایچون تورلی یوللرنی طابیلر؛ ایگوننی صو وارو ایچون بیک کوب آروقلر قازودیلر؛ بو آروقلر بو یچہ قہللہ نیچہ چاقرمده بولغان ایگنلکلرینہ یلغہ صووینی کیمتوردیلر؛ یلغہ دن یراق بولغان ایگنلرینی صو وارو ایچون چیغری قیولر قازودیلر. قیو قازومق ایچون صونک چیغروی یا قنرہق بولغان اورننی طابمق لازم ایدی. بو یولنہ اسلام عالملری باشلرینی واطیلر؛ بیک کوب اجتہادلرینی صرف ایتدیلر؛ طروشولری وازلہولری آرقاسندہ «علم انباط المیاء» اسمندہ، آول (۱) اشلرینی قارو ایچون کیرہ کلی بولغان علمنی اختراع ایتدیلر، اسلام عالملری ایگنچیلک ہم صو طابو طوغر یسندہ بایطاقنہ کتاب یازدیلر؛ بو خصوصہ یازولغان مشهور کتابلر جملہ سندن، امام کرخینک غایت گوزل بر کتابی باردر ہم «فلاحت نبطیہ» اسمندہ بولغان کتابک بو طوغر وده بایطاقنہ معلومات باردر؛ ابو بکر بن وحشہ نلک «فلاحہ» نامنک گی کتابی بو طوغر وده ضی مشهور کتابلر جملہ سندنر. دیک اسلام عالملری آراسندہ، حاضرگی زماننک تعبیر نیچہ آگرانوملر بولمشلردر.

(۱) روسچہ «سیاسکو خازایستوا» در.

اسلام آگر انوملرينځ مشهور بر سوزيني بو اورنده يازوب كېمېك
هېلى. اول سوز بوندىن عبارتېر: «ييرنى توگزوده جناب حقنځ رضاسېنى
آدم بالاسى بلسه، يير يوزنده ايگنلكندىن مھروم بولغان براورن، اورن
چاچولماينچه قالغان بر طوفراق قالماس ايدي».

اسلام عالملى، بزنگ شېكللى، آوزلرندىن قورى بورچاقلرغنه
چاچماينچه، اول يولده چن قېلىرى ايله كروشمشلىردىر؛ يوغاروده سويلادېكم
كېى ييرلرنى اصلاح قىلو بوللرينى كورگازمشلىردىر. اسلام حكمدارلر يده
بو خصوصه كوب ياردهم ايتمشلىردىر؛ حاضرگى زمانىغى كېى اول اشلرينى
قارى طورغان وشول يولده تجربهلر كورگازه طورغان محكمهلر حكومت
طرفندن تاسيس ايتولمشلىر؛ بو محكمهلرنځ باشى «ديوان مياھ» اسمنده
بولوب، هر بر اورنده شعبه لرى بولمشلىر.

ييرلرنى ياگارتو (تسميى) وصوللرنى هر بر قوم آراسنده بولو طريقتىنى
كورگازو بو محكمه نځ وظيفه لرندىن ايدي. صو چيغما طورغان اورنلرنى
طابقان واول اشلرينى اصلاح ايتو خصوصنده ياگا بر قاصده طابقان
كشيلرگه بېك كوب مكافات بېره لرايى. ايشته شوندىن قزوقدرولرى
وخدمتلىرى آرقاسنده ايگنچيلىكتى ترقى ايتدومشلىر. وحاضرگى زمانده
خرابه حالينه باقلاشقان بابل طرفينى دنيا نځ جنتى درجه سېنه كيتومشلىر
ايدي. چيغرىلى قيو قازو اصولينى اسپانيه مملكتينه كرتگان عربلردىر؛
عربلر شوندىن قيوون صر چيغاروب، صو وارا طورغان آرقلر واسطه سېله
هر ياقفه طارنالر ايدي.

«والانس» اطرافنده باقچه شېكللى ماطور ومزروع اولان «غوطه»
صحراسى عربلر زماندىن قالغان اثرلردىر. بونى هر بر تله بولغان
قرون وسطى تاريخى تصديق ايتددر.
عربلر اوزلرينځ مملكتنده بولغان هر قورلى زباتانلرنى باشقه ياقفه ده

طارانلار ایدی. یاوروبالیلر، مملکتلرنده بولغان نباتات معموره لرینی (۱) اوزلرینک دبوب ظن ایتسه لرده، آلا راصلده عرب مملکتلرندن کو چوش نباتاتلر؛ آلا ر عربلر طرفندن سیجلیه گه هم اسپانیه غه کیتورولمشلردر؛ شوندن یاوروبانک باشقه یاقلرینه طارانلر.

عربلر طرفندن یاوروباغه کیتورولگان نباتاتلک بعضیلری بولاردر: دوگی، زعفران، کیندر، آغاچ قاونی، خورمه، قوش قونماس، قاون، ایسلی یوزوملر، صاری هم کوک توستلی گل لار، جیتن و آفلیسوندر. اولگی زماندن بیرلی آمریقه غه، بتون بیرینی دیهرلک، قابلاب آلان ماق هم شیکه ر عربلر طرفندن ایلتولگان دیگان سوزنی نار یخده کورسه مند، بونک اصلینی بله آما دیقندن، بو خصوصه بر نرسده ده یته آلمیم.

محمد شاه نجف الیرینه

IV

عربلرنک عمارتلی

عربلر ایله بیزانسلیلر هم عجملر آراسنده اولگی زماندن بیرلی قاطناشولر بار ایدی؛ بولار بر برسندن استفاده ایتوشلر ایدی؛ عربلر اوزلرنده بولماغان هنرلرنی باشقه قوملردن آلوغه هیچ بر عارلنمیلر ایدی؛ فتوحات سر یعه لری آرفاسنده حکومتلرینی اسپانیه دن باشلاب، هندکه قنر کی کایتم بیکلری، جمعیت نصرانیه غه یول بیر ماسلک بر زور جمعیت اسلامیه نی میدانغه کیتورد بیکلری زمانده باشقه قوملرنک حاللرینی بتونلای بل یلر؛ بوندین اوزاق سفارلرنک ایشکیدن بیرلی مدنیتی بولغان بیزانس و عجملر ایله نقلابوق قاتوش یلر؛ آلا رنک صناعاتلرینی چمتکه طاشلاو قاید، بلکه آلا رنک

(۱) روس لسانده اولان «کولتورنی راستینیه» دیگان سوزنی

«نباتات معموره» دبوب تعبیر ایتدم.

ھجرتدن ایکنجی عصرده ولید خلیفه مدینہ، قدس، شام مسجد لرینی
 صالحدرو ایچون استانبول روملرندن معمارلر پاقرتدی. اسپانیہده امیر
 عبد الرحمن جنابلرینده بو بولده حرکت ایتدی. قرطبه جامعینی یاساو
 ایچون روم ایمپراطوری هر تورلی کبرهک و یارافلرینی یباردیکی کبی،
 زهراء سرایینی یاساوده بیزانسلیلر یاردهم ایتوشدیلر.

یوقارینده یتولگانچه، عرب اثرلرندہ بیزانس هم ساسانیہ عمارتلرینک
 اصل فاعدهلری بار ایدی. مربع سطح اوستندہ گومبہز یاساو، باغانالر
 اوستینہ او طرتوب مکعب سرایلر یاساو، آستینہ اوستینہ بیلباو کبی یوللر
 صزو اصولی مذکور نوملردن آلونمش وعالم اسلامیتنگ بر اوچندن
 ایکنجی اوچمنہ قدر طارالمش ایدی. بیک کوب بیرلرده سالونغان
 مسجدلرننگ عمارت اصولی روملرننگ چبرکولرینی ایسکه توشورورلسک
 ایدی، لکن عربلر آلاردن آلفان بو فاعدهلر اوستینہ بیک کوب یاگا
 فاعدهلر قوشدیلر؛ دیمک بتونلای باشقہ رهوشک عمارت اصولی ایجاد ایتدیلر.
 بنالرننگ هیثمینی بتونلایوک اورگارتماسه لرده، کورنوشلرینی بتونلای
 باشقہ بر حالگہ کیموردیلر. بنالرننگ هر بر بیرندہ بیزهک یاساوده عربلر
 هر بر قومدن آلفه کیمتدیلر. عربلر صالحان بناؤنگ هر بر بیرندہ
 طوغری اینوب صزولغان صزوقلر، سطحلرننگ هر بری متناسب رهوشده
 بولنوی، بنالرننگ ماطورلغینی بیگره کده آرطدرا ایدی.

عرب معمارلری اوستینہ لرده بیلباو شکلی ککه کره یوب طورغان
 قوسلرینی یاراطماینچه، آلارنی داغا رهوشنده یاسادیلر یا که تورلی یاقفه
 صزوب آلازغه خط منکسر شکلینی بیردیلر.

گومبہزلرینی کونارتوب قویغان باغانالر عرب معمارلرینہ بیک طوپاس
 وکوکلسز کورندیکلرندن آلارنی زینتله دیلر؛ باغانالرننگ هیله نه سچہ،
 گومبہزدن طاھیلر توشردیلر؛ دیمک انساننگ کوزلرینہ طوپاس ویه مسز
 رهوشک بولغان باغانالر، انساننگ قلبینی جلب ایتہ طورغان مغناطیس بولدیلر.

گومبەزلىرنىڭ تاش ياغى اوچلى ايدى؛ كوپ وقتىدە صوغان رەھبەردىن
ياصالوپ، تىب نىكە تاورغان بىر اوچى بولمايدى. دىۋارلىرنىڭ، توشەملىرنىڭ
اوستىدە تۈرلى شىكەت بىزەكلەر بار ايدى. ھازىرقى زاماندا ياوروپا
مىمارلىرى آراسىدا مشھور بولغان، بىزەكلەرنى چوقۇب وپوورنىرۇپ ياصاو
اصولى غەربلەردىن قالغان ائىردىر. ياوروپالىقلار آراسىدا بۇ بىزەكلەر «غەرب
بىزەكلەرى» دىيۇپ مشھوردر. بىنالىرنىڭ استىنەلەرنى يازولغان تۈرلى غەربلەردە
بار ايدى. بۇ غەربلەر، مەنالى بىر يازو بولمايتىچە، بىزەكلەردىن غەربت ايدى.
غەرب غەربلەرنىڭ ايكى ماپور و كوركلى ائىرلىرى جامىلەر و سەنئەتلەردىر.
مىسچىلەرنىڭ قەيلىنەسەنكە اوستى جا بولغان كىيىنكە اشقىلىرى بار ايدى؛
آلارنىڭ اىچىدە يول يول ايتۇپ اوطرىتولغان آغاچلەر، آغاچلەرنىڭ تۈبىدە
اوطرىغچلەر بار ايدى؛ بۇ اشقىلەرنىڭ اىچىدە تھارت آلۇغە مھسۇس اورتىلەر
ياصالماش ايدى. بۇ اوطرىغچلەردە اوطرىغان خىلقلەر، بىزنىڭ ئاتارلىرىمىز كىيى
غەيبىت ساتۇپ، اوزغان بىر كىشىگە كىر بېچەنى باصۇپ اوطورىمايتىچە، علمى
وسىياسى مەسىلەلەردە كىيىنكەشەلەر ھەم بىر بىرىدىن استفادە ايتۇشەلەر ايدى؛
دىمىك بۇ اوطرىغچلەر مەكتەپ تىرىشىسى ايدى.

مىسچىلەرنىڭ يانتىدە بىيىك و ئىچكى مەنارەلەر بولۇپ، مۇدۇننىڭ اذان
ايتىۋى اىچىدىن، آندە ياصالغان مەنارەلەر بار ايدى.

اخطار — غەرب مەنارەلەرنىڭ باشىدە قويولغان آيلىر
يوق ايدى. مەنارەلەر باشىدە قويولغان آيلىر توغرىسىدا مولانا
شەھاب الدىن المىراجى ھىزىرتلەرنىڭ «مقدمە و فىئە الاسلاف» نام
كىتابىدا كورگان سوزلەرنى بۇ اورتىدە تىرجەم ايتۇپ كىيىنكە؛ بىلكە
بۇ خىسسىدە زامانلارنىڭ ھىزىرت مەدەنىيەتلىرى بىر تەتقىقاتلار بىنى يازارلىر.
فاضل ھىزىرت شەھاب الدىن ھىزىرتنىڭ سوزى بۇندىن غەربتەردىر:
«مىسچىلەرنىڭ مەنارەلەرى باشىدە آي قويۇپ علامەت رەسمىيەدەر؛
بۇنى ايسە، قىيىنلەردىن كۆچرۇپ، دولت عثمانىيە علامەت

رسمیہ ایتوب یورت مکدہ در. مسئلہ ننگ اصلی بوندن عبارتدر:
 اسکند کبیرننگ آناسی فیلیب ما کیدونی اوزیننگ عسکری
 ایله، حاضرگی زمانہ استانبول دیوب آطالغان بیزانطیہ شہرینہ
 تون وقتندہ «ہجوم ایتدی؛ بیزانطیہ اہالیسی آننگ ہجومینہ
 قارشى مدافعہدہ بولندی؛ بیزانطیہ خلقی فیلیپینی جیکوب،
 شہرلرندن قووب یباردیلر. آلارننگ فیلیپینی جیکواری سحر
 وقتندہ آیننگ طوورینہ طوغری کیلمش ایدی. شوندن صوگ،
 بیزانطیہ خلقی آننگ برلہ تغاللونوب، باشدن کبچکان واقعی
 ایسکہ توشروب طورسون ایچون آی صورتینی اوزلرینہ
 علامت رسمیہ ایتوب طوتدیلر؛ اول آی علامتینی بیزانطیہ
 خلقندن قیصر خلقی آلدی. دولت عثمانیہ استانبول خلقینی
 جیکوب، تابع ایتدی یکدن صوگرہ ملیگی آی علامتینی اوزلرینہ
 علامت رسمیہ ایتوب آلدیلر. عثمانیلردن کوچرولوب، بزنگ
 عصر یزدہ قزان شہرلرندہ ظاہر بولدی»

چرچی زیدان جنابلری «تاریخ الزمن الاسلامی»
 اسمندگی کتابندہ بو سوزلرنی ۴۵۱۰:

«دولت عثمانیہدہ بولغان آی علامتیننگ خلیفہلر زمانندہ
 بولویینی بلہ آلمادق».

«سارون الرشید طرفندن شارولمانغہ ھدیہ قیلوب
 یبارولگان ساعتنگ باشندہ آی بولووی نیچک ایکان؟ بزم
 قولغی ھارون ساعتی رسمندہ آی صورھتی بار.

ھمیتلو ضیالیلریمز بو خصوصدہ کوردیلگری تحقیقاتلرینی
 غزیتہ یا کہ مجلہلر صحیفہلرندہ بیان ایتسہلر تاریخخہ خدمت ایتمش
 بولورلر ایدی. شبھہ سز بو مسئلہ طوغریسندہ تحقیقاتنی ھمدن
 اول، فاضل محترم تاریخ متخصص رضا الدین قاضی جنابلری ایله
 وحید العصر فیلسوف موسی افندی بیگییف جنابلرندن کوتہ بزم.

مَسْجِد لَرْنَكْ اِيچِنْدَه گِي كِيكْ بولمهلر ده مسلمانلر جِيولالار اِيئِيئ؛
چِيركاونكْ اِيچِنْدَه پوپلرغَه مَحْصُوص و باشقَه كَشِيكْگَه كِرُوي مَمْنُوع اورن
بولغان شِيكْلي، مَسْجِد لَر ده آند اِيئ اورنلر بوقدر؛ فقط اوزيئنه باشقَه بر
گومبَهز ايلَه قابلانغان ومكَّة مَكْرَمَه گَه فاراغان بر مَحْرَاب باردر؛ مسلمانلر
شول طرفقَه قاراب عبادت ايتهلر.

مَحْرَاب نَكْ اوكْ ياغنده خطبَه اوقورغَه بر مَنْبِر باردر. امويلر زماننك
مَنْبِرلر ده خطبَه لَر نِي اوطروب اوقومشلردر؛ اداره دولت امويلر قولندن
عباسيلرگَه كوچكان زماندن باشلاب خطبَه نِي آياق اورَه اوقى باشلامشلردر؛
خطبَه نِي اَوَّل آياق اورَه طوروب اوقوغان كشي ابو العباس السفاح چنابلر يدر.
نَبِيئَا (ص. ع) نَكْ مَسْجِد نْدَه اِيكِي مَنْبِر اولوب بَرْنْدَه اوزِي،
اِيكِي چِيئِيئِيئ شاعر حسانقَه مَحْصُوص اولمش ديه فاضل مَحْتَرَم شَهَاب الدِيئ
الْمَرْجَانِي چنابلر يئَكْ «مَقْدَمَة و فِيئَة الْاِسْلَاف» نام كِتَاب نْدَه كوردك.
اِسْلَام مَمْلَكْت نْدَه بولغان مَسْجِد لَر نَكْ توب تَرْتِيئِيئ بوندن عبارت
بولوب، بعض ييملر يگنَه نورلِيچَه ايدِي.

توبانده كورگاز و اگان سامرا شهندهكي ملويه مناره سينك رسهيني
شههور پروفيسسور، تاريخ خادمي و لسان مفتشي قاطانق چنابلري تلطيف
ايدهرهك رساله مزي نزيبن ايتدي. ايسته شوشي مناسبت ايله سامرا
شهر يئك تاريخيني يازوب كيتته چكمن.
ذانا بونك تاريخيني چنقلاب اويلاغانده دولت اسلاميه نك ندني
ايتووينك بعض سبيلري آكلاشولور.

سامرا شهرى حَقْنْدَه مَعْلُومَات

سامرا سوزي، سَرَّ مَن رَأَى (سَرَّ، سَرَّ دِيوبدَه اوقولور؛ سَرَّ تَحِيَه
بِالْمَسْرَةِ مَعْنَا سِنْدَه دَر) تَعْبِير نِيئ مَحْتَوْت دَر. مَحْتَرَم شَهْر نْدَه مَد اِيلْمَشْدَر سَاء

من رأی کہ سوء لفظین ماضی در بغداد شہزادہ بر بلکہ آدیدر. معتصم خلیفہ زمانند عسکری طاغفہ سی دار الخلافہ دہ مزدحم و سلطانی آزرده اولمغلہ عسکر یلری مخصوص ایواء و تکمین ایچون بلکہ مز بورہ ناک بنا سینہ مباشرت ایل یکنہ، درون عسکری بہ بو کیفیت کران کلوب بعن الانام والنقل نماشا ایلد یکلرنک بالجملة منبسط و مسرور اولملریلہ اسم مز بور ایلہ ہما بولدی. بس ساء من رأی دید کلری ابتدا امرده عسکر یلرگہ غنماک اولن قلیرینہ مبنی در؛ نسبتند سومری دینور؛ سینک ضعی و مبینک فتحیلہ در؛ ہم سامری دینور؛ مبینک فتحی و کسری جائدر. جزاً اولہ نسبتلہ محثیندن حسن ابن علی بن زیاد السری اوراہ منسوبدر. اوقیانوس ۲ جلد، صحیفہ ۵۹ و ۳

محترم پروفیسور نیکالای فیودروویچ قاطائف جنابلرینک تحقیقاتی:

بو رسم «السامرہ» دیگان قدیم شہر دہ گی زور مسجدنک الملوئیہ
اسملى منارہ سینک رسمى.

عربیہ «دجلہ» روسچہ «تبر» دیگان صونک بویندہ «الجریرہ»
دیگان ولایتدہ بغداد شہرندن یوغاری اوج تہولک مسافدہ «سامرہ»
اسملى بر شہر بار ایسی. بو شہر عباسی خلیفہ لرنک دار اقامتی بولمشدر.
هجری ۲۱۸ نجی یلدن ۲۲۷ نجی یلفہ، میلادی ۸۳۳ نجی یلدن
۸۴۲ نجی یلفہ قدر پادشاہلق قیلغان ابواسحاق محمد المعتصم باللہ اسملى
خلیفہ ہجری ۲۲۱ نجی، میلادی ۸۳۶ نجی یلدہ بناء قبلمشدر. قرق
یل اونکاج ہجری ۲۶۲ نجی، میلادی ۸۷۶ نجی یلفہ قدر پادشاہلق
قیلغان ابوالعباس احمد المعتصم علی اللہ اسملى خلیفہ بو شہرف بوش
قالورغاندر. ۱۹۰۷ نجی یلفہ قدر سامرہ دہ قالغان آثار عتیقہ بونلدر:

پیرده در. خلیفه لردن الواثق، المتوکل هم آنک اوغلی المنتصر، قارنداشی
المعتز، المهدی هم المعتصم بن المتوکل ننگ قمبرلری بو شهرده در.
سامرا شهرینک بعض عمارتلیرنی بغدادکه کوچرگان وقتده ابن
المعتز نام شاعر بو سوزلرنی ایتمشد:

قد اتفرت سر من رأی وما لشیء دوام
فالنقض یحیل منها کانهما آجام
ما نت کما مات فیل تسل منه العظام.

حیات الاسلام نام کتابنک ایکنجی جلد، ۴ صهیفه بولای دیش:
«معتصم خلیفه، عسکری بغدادقه صیماسلف درجه سنده کو بایگاج،
(سر من رأی) شهرینی یا گارتوب، عسکرینی شول شهرگه کو چورمشدر؛
معتصم خلیفه زماننک هالمیر، سیاسیلر و باشقه زور کشیلرده آگه کو چمشدر».
سامرا شهرینی المعتصم بالله تأسیس ایتدی.

سامرا شهرینک بنا ایتولووننگ سببی بودر: بغداد شهری منصور
خلیفه دن باشقه همه عباسی خلیفه لرنک پای تختی اولمشدر؛ آلارنک هر
بری بغدادده طوردی؛ لکن هارون الرشید شامده طورونی سویه ایدی؛
شولای بواسه ده هارون الرشیدنک آنده طوروی استراحت ایتو اوچونگنه
ایدی. آنک سرایلری، خزینهلری، خاتون وبالالری بغداد شهرنده
قصر الخلد دیگان سرایده طوردیلر. آندن صوگ کیلگان خلیفه لرنک هر
بری بتونلایوک بغدادده طوردیلر. المعتصم بالله ده بغدادده طوردی،
لکن اول بغدادده غی عرب عسکرندن قورقدی؛ آلاغه اوشانمادی.
شونلقدن بغداددن باشقه بر اورنغه کوچمکچی بولوب اوزینه لایق
بولغان بر اورن قزله دی؛ آنده شهر صالوب، مخصوص عسکر طوطمچی
بولدی. اول اورندن قوری برله ده هم صو برله ده بغداد شهرینه کیلورلک
بولو لازم ایدی، بوندنده مقصودی، بغدادده غی عسکر آراسنده آندی
هوندنی شبهلی اشلر صادر بولسه، قوری برله ده صو برله ده کیلوب آلارنی

تأدیب ایتمک ایدی. شول نیت ایله سامرا شهرینی بناۋا ایتوب آنلاطوردی.
ایکتچی تورلی روایت: المعتمم بالله اسپر توشکان هم خصوصی
چاقروب آلونغان ترکلر و تاتارلردن خصوصی عسکر یاصادی، آلار بیک
کوبایوب کیتوب بغداد شهرینه صمیمی باشلادیلر؛ خلقه بیک زبان
کیتوردیلر؛ آلارنڭ اویلرینه طولدیلر؛ خاتونلرینه تجاوز ایتدیلر؛ کون
صایون دیرلک شهر خلقینڭ بره عافله سینمی اوتروب طوردیلر. بر کون
المعتمم بالله آطقه مینوب اشنی تیکشرمکچی بولوب شهر آراسینه چیقغانده
آڭکه بر قارطکشی اوچراب: «یا ابا اسحق» دیوب قچوردی. المعتمم بالله
ایله برگه بولغان عسکرار اول قارطنی قینامقچی بولسه ده، المعتمم بالله
طوقتانوب، اوزینه قچقرغان شیخه قاراب «سیگه نی بولدی» دیوب
صوراچاچ صوگزه شیخ تورباندسه هیتولگانچه سوزگه کریشدی:
«جناب حق کورشیلر بزدن بولغان سیگه یاخشى جزاء بیرماسون!
بر آزدن بیرلی بزگه کورشى بولوب طوردڭ؛ سین بزگه یاوز کورشى
بولدیڭ؛ ترک نسلندن بولغان بو وحشیلرڭ برله بزگه کیلڭ؛ آلارنى
بزنڭ آرابزغه اورنلاشروب، بالالربزنى یتیم قالدردڭ؛ خاتونلرمنى
آج قالدردڭ؛ بالله، هر وقتده سینڭ اولووک ایچون یاوز دعا قیلامز».
المعتمم بالله شېخنڭ سوزینى ایشنکچده اویینه قایتدی؛ بوندن
صوگزه آطقه آطلانوب یورگانی کوریلما دی. بر کون عیدکه آطقه آطلانوب
کیلوب، خلق برله عید نمازین اوقد بقدن صوگزه سامرا شهرینڭ اورنینه
کیتدی؛ سامرا شهرینی صالحوب عسکری برله شونده طورا باشلادی.
سامرا شهرینڭ سالونوی هجرندن ۲۲۱ نچی یلده بولمشدر. (فرانسیه ده
سۆن صووی بوینده غی شالون شهرنده مرسو مطبعه سنده طبع قیلونغان،
ابن الطقطقی کنیه سی ایله مشهور محمد بن علی بن طباطبای افندی
جنابلرینڭ الفخری نام کتابندن کوچریلدی. شمس الدین ابو عبدالله

محمد الدمشقی جنابلیری سامرا شہری حقتہ بولای ایتمشد: سر من رأی شہرینی ہجرتدن ۲۲۸ نجی یلنہ المعتمم باللہ بناہ قبلدہشدر؛ سبگز خلیفہ گہ پای تخت بولد یقندن صوگڑہ خراب بولمشد؛ آنکڭ بعض اثرلری بغداد قہ کو چرولمشد. آنکڭ ایلک صوگڭ خلیفہ بولغان کشی المعتمدر.
(نخبۃ الدر فی عجائب الہر والبحر صحیفہ ۱۸۷).

قاموس اعلام بولای دیہدر:

(سر من رأی یاخود ساء من رأی دن مختصردر) بغداد ولایت وسنجاعندہ وبغدادکڭ ۱۵۷ کیلومیتہ شمال غربیندہ اولارق دجلہ نلڭ صول کنارندہ و (نہروان) دن ماخوذ جدوللرلہ ارواہ اولنور بر اووہدہ واقع قضا مرکزی کوچک بر قصبہ اولوب، وقتیلہ بیوک رپک معور ومزین بر شہر وخیلی وقت خلفاء عباسیہ نلڭ پایتختی بولنمشد. بو محلہ پک قدیم بر شہر بولنوب، حتی سام بن نوح طرفندن تأسیس اینلمش اولدیغی مرویدر. بعدہ خراب اولمشدی. خلفاء عباسیہ نلڭ برنجیسی سفاح بو شہرکڭ خرابہ لری قارشیسندہ (انبارہ) ی وھارون الرشید دخی بر قصر بناہ ایتمش ایدی. خلیفہ معتمم زمانندہ بغداددہ عسکرینلڭ چوق اولمقلہ، اھالی شہر شکایت ایند کلرنندن، خلیفہ مشارالیمہ بو شہری بناہ ایندروب «کورن سوینیر» معناسیملہ (سر من رأی) تسمبہ ایتمش وبر چوق جاھلر، سرایلر، بازارلر وسائر ابنیہ عظیمہ ایلہ اعمار وتزیین ایندہرک، عسکریلہ برابر اورایہ انتقال وشہری پایتخت اتحاد ایتمشدی. خلفلری واثق، متوکل، منتصر، مستعین، مہندی ومعتمد زمانلرنندہ دخی پایتخت قالوب، خلفاء مشارالیملڭ ہر بری بر فات عمارت وتوسیع وتزییننہ صرف مقدرت ایتمشدی. نہایت خلیفہ معتضد باللہ بغدادہ رجوع ایتمکلہ، سامرا امراء انراکڭ فساد ومنافرتلرینہ میدان قالوب، کوندن کونہ خرابیتہ یوز طومتش ونہایت اھالیسی بسبتون چکیلوب، انقاض بیلہ بغدادہ نقل اولنمشدی.

بر روایتده خرابدن سوکوره (سر من رأی) بیرینه (ساء مر رأی) دینلمکله سامرا بوندن غلطدر. بعضلرینه سامرا اسمینک (سر من رأی) اسم عربیستدن ایسکی اولوب، فارسیده «سامک طریق» معناسیله (سامراه) تسمیه اینلمش اولدیغینی التزام ایدیورلر. شونیکلی حالده بر قریه حالدهدر.

۷

عرب عمارتلرندن قالمش بعض اثرلر

عربلرنک فن معماریسی زمانلرنک واورنلرنک اوزگارووینه قاراپ تورلی شکلگه قایلنسهده، اوزینک توب قاعده لرینی یوغالتماشدر. مصر قاهرده عرب معماریلرینک ترقیاتی همان مشاهد اولنمقدهدر. عمر جامعی برنجی عصردن، تولون جامعی اوچنچی عصردن، الازهر جامعی دورتینچی عصردن، بارقوب جامعی آلتینچی عصردن، حسن جامعی سبکزنچی عصردن، مفید جامعی هم قبط بک جامعی طوقزنچی عصردن بیرلی موجود بولوب، کورنش وهیئتلری عربلرده فن هندسه و فن معمارنک ن قدر عالی درجهده ترقی ایندیکیینی خاطرلنمقدهدر. اسپانیهده ایسه، عرب عمارتلری اصل وکامل ماطورلقلرینی بو زمانغه قدر یوغالتماغاندر؛ لکن بعضیلری صوغشیلرده هلاک بولمشدر؛ ایکنچی عصرده سالونغان قرطبه جامعنک کی زینتلرنک بعضی هلاک بولمشدر. عرب اثرلرنک ایکنک عالی درجه بولغانلری غرناطهدهغی، پیری و جن عمارتلرنک اثری دیوب ظن اینتولگان «الحمیرا» سرائینده بیگره کنده مشاهد اولنمقدهدر. پیری و جن عمارتلری دیوب قهبتلرنک سببی شول: اولکده یاوروپالیلر، مذکور عمارتلرنک آدم بالاسی طرفندن یاصالونی بیک یراققه صاناب، جنلر یاصاغاندر دیوب اولیلر ایدی. بو کونده

مذکور سرائىنڭ بىر ياغى اسپانيە خلقى طرفىدىن ياندرلۇب، جنابت
اينكان كشيلىرى آصار ايجون آدم فصاى قىلنەشدر.

سېچلىمەدە عرب اثرلىرى آز قالمشدر. نورمانلرنڭ استىلاسىدىن
صوگنە، عربلرنڭ بشىچى عصرەدەكى صنائعلىرى صاقلانولمىش؛ خرىستىيان
پادشاھلىرى قاشنە سوپوكلى ومېنىلى بولا باشلامشدر. عربلرنڭ آلتىچى
عصرەدى سمارتلردىن بعضىبارى «زىزا» و «كوبا» سرايلرنىدە كورلمىكە
بولدىقى كىي، بعض چىركاولردە عرب فن مەمارىسى ايلە خرىستىيان فن
مەمارىسىنىڭ قاطوشى كورلمىكەدر. سوريەدە ساميان عليه السلام
مەبدينىڭ اورنىنە ياصالونقان «عمر جامەى» ياڭادىن تەمىر اينولمىشدر.
دجلە قىرلىرىدە، بىغاددە ايكىچى واوچىچى عصر ھجرىگە قىر طوب طولى
بولغان نەيس اثرلىر بو زمانەدە، مع التأسف، بتونلاى يوغالمىشدر.

چەسىناندا ھازىرگى جاھىلر طوقزىچى عصردىن مۇقىم توڭلىر؛ بولارنىڭ
اوزلرىنە مھسوس اولان منظرەلىرى، آلارنى اولدەگى آثارلردىن بتونلاى
آبرم ايتوب كورسانمىكەدر. منارەلىرى يىڭ طار بولوب، فابرىكە
(كارخانە) مورجەلرىنە اوخشاشلىيدىر. ايجىنە كروشدە بر زور قابقە رەوشنە
ايشىگى بولوب، گومبەزلىرى كويىسچە يالپاق صوغان شكىلدەدر.
ھىندستاندا، آلتىچى عصردىن بىرلى اسلام مەنىتىنىڭ مركزى بولغان
«دېھلى» شەرىدە ھىچم اصولى ھىكم سورمىكەدر.

ماغوللار اداره ايتىدىكى زمانلردە مذکور اصول بويىچە ياصالغان
ماطور اثرلردىن شاھ اكېرنىڭ قېرى، شاھ جوانتىڭ سرايى اولوب، سىزىچى
وطوقزىچى عصرغە مصادقىدر.

آسيانىڭ شىمال غىربىسىدە اول ساچوقىلر، صوگنە شىمانىلر طرفىدىن
بشىچى عصردىن باشلاپ آلتىچى عصرغە قىر صالونقان گوزل ونەيس اثرلىر
قونبە، قىبىرىيە، ارض روم، ازىيق، بروسە شەرىلردە كورولمىكەدر.
آلاردە بىزانس، ارمنستان، چەسىنان كىي كورشى مەلىكىلرنىڭ

پیوئیتسہلر، بو زماندہ غیفہ فاراغاندہ ادبلیرک صورتدہ اولارہق، عرب مدنیتمینک ترقی ایندیکی زماندہ بار اییدی. هر بر غریب نرسہلرنک جیولغان اورنی بولغان بغداد شہری بر نیچہ یل تیرہ سندنہ سالونوب، تزیین ایتمولدی. تیمردن دورت قابقاسی بولوب، هر بری آلطونلانغان گومبہزلر برلہ فابلانغان اییدی. حکمدارلرنک سرایلری شہرنک اوزطہ سنہ بولوب، قہیلہ نهلری بییک قویملر ایلہ قہیلہ ندرلمش آیرم بر شہر رهوشندہ اییدی؛ سرایفہ کرو ایچون اوچ قابقادن اوچ میداندن اوتارگہ طوغری کیلہ اییدی. کشیلرنی قبول اینوا ایچون سرای ایچندہ مخصوص بولمہ بار اییدی؛ آنک ایچندہ آلطوندن یاصالغان آغاچلر بولوب، آلارنک قہیلہ نهلرندہ جوهر ایلہ بیزہ کلہنگان وزنجیر ایلہ بهیلہنگان آرصلانلر صورتی بولنور اییدی؛ اول بولمہ نلک ایچینہ کرتولگان فانتانلردن چیغوب، انجیلر کبی بورتوکلہ نوب یوغاریفہ آطوب طورغان صولار بولمہ نلک هواسینی صالقولناتوب وخوشلاندروب طورمقده اییدیلر.

اندلس دیمک حاضرگی اسپانیہدہ غی قرطبہ شہرنده شوند ایوق احتشام، شوند ایوق فائدہ سز وکیرہ کسز طورمش حکم سورمکدہ اییدی. شرقہ بولغان شیکلی آندہدہ خلیفہلر یانلرینہ تورلی یاقده غی مشهور یرچیلرنی وکوکل آچوچی کشیلرنی چاقروب، کسہلرینی آلطون برلہ طوبروب بیارہلر اییدی.

بییک بای سوداگیرلرنک اییشک آلدیلرنده گللر وایسلی آغاچلر برلہ طولو باتچہلر، اویلرینک ایچلرنده بییک ماطور بولمہلر، خوش ایسلی گلر، یفہک قماشلر، جوهرلنگان وبالطراوقلی له گہنلر، کومش و آلطون ایلہ چیگولگان اصل یاوقلر، آلطونلاغان صاوطلرغہ طوطرولغان عربستان ایسلی مایلری بولنمقده اییدیلر. حاضرگی زماندہ غی کبی ایلوکدہ گی آریستاقرانلر، طورمشلرینہ یاراقلی نرسہلرنی ازله مایچہ، قیمتی وبہالی نرسہلرنی ازله مکدہ اییدیلر.

ایشته ممالک اسلامیه ننگ مدنیتی ترقی ایتدیکی زمانده صوغشده آلرئغان غنیمت ماللری واشچی کشیلرننگ خدمتلری ایله کون کبچورگان و تعلیمات اسلامیه گه آرتق بوی صونماغان بایلرننگ طورمشلری بونن عبارتدر. اوز خدمتاری ایله طورغان، کشی حقیینه تیبودن قورققان ادیبیلر و خدمتچیلر حقتن تفصیل اینارگه حاجت یوقدر؛ ذاتا بولای یاشا و اسلام مملکتند مدنیت بولماغان دیوب قچقرغان کشیلر قاشنده مدنیتدن حساب ایتولمیدر. آریسناقرانلرننگ بولای طورمش ایسه اسلام تعلیماتینه قارشیدر؛ بو خصوصه نبینا محمد (ص. ع) بیلک کوب مبارک سوزلرینی سویله مشدر؛ آنده بن طورده شنگ انسان عالمینی هلاک ایتووینی آگلایتمشدر. ایتدای اسلامده بو حکملرگه رعایه ایتولسه ده، صوغقی زمانده رعایه ایتوچیلر آرایوب عرب مدنیتیننگ صوگ زماننده غی احتشام مذکور حالگه کیلمشدر. ذات اکرم جنابلری بونده بن ره تسز طورمشلرننگ ناچارلقه ایشدره چگینی غایت ماطور رهوشده بیان ایتمشدر.

بونده بن طورمشنی قیامت علامتی دیه تعبیر ایتمشدر. بو مبارک سوزلرنی نقلاب توشونگان کشیلرننگ هیچ بری، غاللانده لی دوزی کبی ذات اکرم جنابلرینی بر آریسناقرات هم آریسناقرانلرنی یاقلاغان دیوب ایتوگه باطرچیلق کررگازه آلماس؛ آرزنه وجدانی بولغان کشی دوزی کبی جزافی سوزلرنی سویله رگه اویالور.

ایمیدی ذات اکرمنگ سوزینی آگلای فارایق؛ بیپوک اویلر صالدر، ره تسز احتشام قیامت علامتی دیوب تعبیر اینارگه یاری میکان؟
دافعا، بونده بن طورمشلر قیامت علامتی گنه بولما اینچه، قیامتنگ بولوب طورووینی کورگازه در.

ایمیدی بایلقی واسرافی آرفاسنده هر کم قاشنده قدرلی خصوصاً، ملالر قاشنده بر چاطدن باشلاب سلام بیروب، بیرگه قدر ابولورگه، آلدنده

ايكى قولينيده كوك
قوبشى باينىڭ ھالينە
تەنكەلەپ طوتوب اويلر
برگنە خاتونى بېتىمى؛
برىنى طاوس قوشى
قريبە ايتە؛ آلتىندى
بولماغان كشىلرنىڭ
اينە؛ ايشىكن چى
ايكى ياغنىدە آ
بولينە بىر تېيىن
بېرە؛ اورامدىن

اشىدىن كېيى قىرولا؛ سوزنىڭ قىسقاسىقىنە دىنبايە اوزىدىن باشقە
كشى طورورغە وراحت سورورگە يارامى دىوب يورىدىر. شولاي ايتوب
ياشىدىر. لىكن آنىڭ بولاي باشاوى ايچون، خىمىچىلىرى طرفىدىن تابولغان
آقچەلرغىنە بېتىمى، باشقە كشىلردىنە بورچقە آقچە آلا؛ اسرافاتى بىك
كوبايوب كىتىكلىكىدىن بو آقچەلردە بېتىمى؛ اولىكى بورچلىرى اوستىنە
يىندىن بورورچلانە؛ شولاي ايتوب گورلايكىنە ياشاگان وقتىدە بورورچلىرىنى
تولى طورغان وقتىدە كىلئوب جىتە؛ لىكن توله رگە كسەدەگى آقچەلرنىڭ
اورلىرىدىن جىللىر ايسە؛ صومبىنە يىكرىمى تېيىن ياكە آرزغىنە آرتقراق توله بىكنە
اشى بتورور ايتى، بوندىن اولدە بش آلتى مرتبە شارطلاغان بولا؛
يورط بىرلىرىنى خاتونىنىڭ اسمىنە يازدورورغە اولگرە آلماغانلىقىدىن، مونە بىر
وقتىنى آنىڭ آي وايىنە قوبمايىچە بورورچ ايلەرى يورط بىرلىرىنى يازدوروب
طورغ برلە ساتىدەرە؛ آنىڭ اوستىنە، خىيانتى ايچون ئەلىگى قوبشى واوجماح
قوشى بولغان باينى يابتوروتقىچى بولالار. نى كوزنىڭ برلە كورورسنىڭ،
ايشىكىندە صىيىمى طورغان قوبشى باي مورجە تىشىگىدىن قاچوب كىتوب،

ن بالاريدہ آنالرينہ
نماسہ کييم صالميريني
الی بولمه لرده طور ورغہ
نگی حاللرينہ قاراغانہ
ش مہش وقزغانچ
باطاشووی سبب
کرمنگ تعليماتی
سہ بن ہلاکتکہ
ولغان احتشامنی
اضرگی زماندہ
شیش بولدیقی

چونہ تعليمات اسلاميہنی مدنيتکہ فارشی ديوب وہيتوگہ جسارت قيلغان
کشی حقندہ وہيتہ چک سوزمز يوقدر. بو طوغريدہ او قوچيلرنک هر
بری اوزی جواب بيورر.
تعليمات اسلاميہنگ مدنيت حاضرہ گہ تعلق بیبرلری طوغريسنده
کبلہ چک جزلرده بحث ايتہرمز.

محمد صالح النجدي